

Orta Asya'da Sınırşan Su Sorunlarının Bölgeye Özgü Özellikleri

Dursun Yıldız

SPD Hidropolitik Akademi Başkanı

Özet

Su (yönetimi) sorunu yaşayan Orta Asya'yı dünyanın diğer su sorunu yaşayan bölgelerinden ayıran önemli bir özelliği bulunmaktadır. Orta Asya, izole edilmiş bir bölgedir ve karşılıklı bağımlılık ve işbirliğinin çok etkili bir şekilde geliştirilebileceği özgün bir coğrafyada yer almaktadır. Bunun yanı sıra bu izole edilmiş bölgede suyun yeniden kullanımı dışında deniz suyu arıtımı, fosil su vb gibi diğer alternatif su kaynağı yaratma olanağı yoktur. Bu da ülkeleri su kullanımı konusunda ortak bir kadere mahkum etmektedir. Bu makalede bu konu ele alınarak tartışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya ,Su sorunu, Sınırşan Sular

Giriş

Bölgedeki suyun kullanımı, sadece sınırşan ve sınıroluşturan nehirlerin suyunun kullanımı değil aynı zamanda bölgedeki tüm ülkelerin sosyo-ekonomik gelişmesinin doğrudan bağlı olduğu ve iklim değişimi etkisi altında olan stratejik bir kaynağın kullanımınıdır. Aslında bu özellik birçok sınırşan nehir havzasında da görülebilir. Ancak bu etkinin önem ve ağırlığı ülkeler için genellikle farklıdır. Orta Asya'da bu etkinin suyun başında ve akış aşağısındaki ülkeler için taşıdığı önem ve ağırlık açısından büyük farklar yoktur. Yani bir diğer deyişle

bölge suya, bütün ülkelerde hemen hemen eşit ağırlığa sahip bir ölçekte, bağımlıdır. Bu durumda bu sorun, iki ülke arasındaki bir sorun olmaktan çıkarak bölge ölçeğinde çözüm bekleyen bir soruna dönüşmektedir.

Çünkü bölgenin topoğrafik ve meteorolojik özellikleri de bir anlamda ülkeleri birbirine mecbur kılmıştır. Örneğin Kırgızistan ve Tacikistan'ın bir bölümüne ancak Özbekistan sınırından ulaşılabilir¹. Yılım büyük bir bölümünde Kırgızistan ve Tacikistan'ın kuzeyinin güney ile olan ilişkisi kesilmektedir. Diğer taraftan Kırgızistan'ın sınırları içinde küçük kentler olarak Özbek özerk bölgeleri de bulunmaktadır. Bunların Özbekistan'a ulaşımı da Kırgızistan'dan geçerek sağlanabilmektedir. Tüm bu koşullar bölgede karşılıklı bağımlılığın zorunluluğunu, su konusundaki işbirliğinin ise kaçınılmaz olduğunu ortaya koymaktadır.

Su Sorununun Bölgeye Özgü Karakteri

Orta Asya'da suyun sorun olmasında bölgeye özgü bazı koşulların etkili olduğu görülmektedir. Bu temel su sorun alanları aşağıdaki gibi sıralanabilir².

- Ülkelerin suya katkısı eşitsiz ve kullanım talepleri orantısızdır.
- Su talebi ve su temini konusunda, ülkelerin farklı ihtiyaçlarından ortaya çıkan uyumsuzluklar vardır.
- Türkmenistan'ın suya hiç katkısı olmamasına rağmen çok su çekmesi ve suyu verimsiz kullanması gerilim yaratmaktadır.
- Fergana Vadisinde etnik gerginlik (Tacik, Özbek, Kırgız) ve su kullanımı konusunda sorunlar vardır.
- İran ve Afganistan'ın Orta Asya su sorunlarına gelecekte dahil olması su sorununu ağırlaştıracaktır. Şimdiye kadar bu konuya dahil olmayan İran suya %3 oranında Afganistan ise % 5 oranında katkıda bulunurken her iki ülke de şimdilik sadece suyun % 1'ini çekmektedir.

Türk Dünyasında aynı soydan gelen ve aralarında Taciklerin dışında kesin ayırıcı farklar bulunmayan Türk boyları SSCB döneminde sistematik olarak karıştırılıp etnik kimlik çatışması adı altında bugün kullanılan bir sorun yumağı haline getirilmiştir. Örneğin; Özbekler, Özbekistan'da nüfusun %72'sini oluştururlarken, Tacikistan'da %24, Kırgızistan'da %14 ve Türkmenistan'da %9'luk bir nüfus oranı meydana getirmektedir. Bölgede sadece Türkmenistan diğer topluluklardan en az nüfus oranını barındıran ülke durumundadır. Ancak etnik açıdan bu denli karışık hale getirilen Orta Asya diğer taraftan yüzyıllardır Türk kimliği ile yoğrulması nedeniyle etnik yapı olarak çok fazla kırılğan ve hemen dağılmaya hazır bir yapı da değildir.

---

¹ Zainiddin Karaev "Water Diplomacy in Central Asia" The Middle East Review of International Affairs. MERIA Volume 9, No. 1, Article 5 -March 2005

Kuzey Aral Gölü'nün Balıkçısı Aral'ın geri dönüşünü bekliyor (2011)
Foto :Dursun Yıldız

Bu yapı ancak bölgenin ekonomik olarak geri bırakılması ve yaşam standardının daha da düşmesi sonunda artan gerilimin provake edilmesi ile dağıtılabılır. Bu nedenle bölgede bu gerilimi besleyecek faktörlerin ortadan kaldırılmasına yönelik sosyo-ekonomik politikaların uygulanması çok önemlidir. Bunun için özellikle yukarı havza ülkelerin kalkınması ve gelişmesi gerekir. Bu nedenle de su yukarı havza ülkeleri başta olmak üzere bölgedeki tüm ülkeler için çok önemli bir kaynak özelliği taşımaktadır

Bölgede İşbirliği Zorunlu Ama Şimdilik Olmuyor

Aslında su sorunu yaşayan bu bölgeyi dünyanın diğer su sorunu yaşayan bölgelerinden ayıran önemli bir özelliği bulunmaktadır. Orta Asya, izole edilmiş bir bölgedir ve karşılıklı bağımlılık ve işbirliğinin çok etkili bir şekilde geliştirilebileceği özgün bir coğrafyada yer almaktadır. Bunun yanısıra bu izole edilmiş bölgede suyun yeniden kullanımı dışında deniz suyu arıtımı, fosil su vb gibi diğer alternatif su kaynağı yaratma olanağı yoktur. Bu da ülkeleri su kullanımı konusunda ortak bir kadere mahkum etmektedir.

Ancak Orta Asya'daki bazı gelişmeler bazı alanlarda karşılıklı bağımlılığın gelişmesini zorlaştırmaktadır. Örneğin Kazakistan ve Türkmenistan'ın hidrokarbon rezervi açısından oldukça zengin olduklarının belirlenmesi bu bölgedeki su sorununun çözümünün yanısıra çözümsüzlüğüne de hizmet etmektedir. Bunun nedeni aşağı havza ülkelerinin zengin fosil kaynakları nedeniyle hidro-enerjiye olan ihtiyaçlarının azalmasıdır. Orta Asya'nın kapalı bir coğrafyada yer alan ülkeleri arasındaki karşılıklı bağımlılık ilişkileri en azından hidro-enerji alanında başlayıp gelişebilirdi. Kırgızistan ve Kazakistan gibi topoğrafyası, iklim koşulları ve su kaynakları Hidro-enerji üretmeye uygun olan ülkeler bölgenin Hidro-enerji üretim ülkeleri olabilir ve bu üretim tüm bölgeye dağıtılacak şekilde bir plan yapılabilirdi.

Ancak su ihtiyacı olan ülkelerdeki hidrokarbon zenginliği, ihtiyaç duyulan bu enerjiyi Petrol ve doğalgazdan oldukça ucuza üretme olanağı tanıdığından özellikle enerji konusunda karşılıklı bağımlılığın gelişmesi zorlaşmıştır.

Diğer taraftan bu ülkelerin hidrokarbon zengini olmaları enerji ve su alanında işbirliği ve karşılıklı bağımlılık ilişkisini destekleyici yönde bir katkı da sağlayabilecekken bu katkı yeterince ve sürekli bir şekilde gerçekleşmemiştir.

Bir diğer deyişle birincil enerji kaynakları (petrol,doğalgaz ,kömür) ve su, Orta Asya ülkeleri arasında karşılıklı bağımlılık ilişkilerini geliştirmede şimdilik gerekli rolü oynayamamıştır.Ancak işbirliği arayışları sürmektedir.

İşbirliği Arayışı Sürüyor

Orta Asya'da şimdye değin çok fazla ilerleme kaydedilmemiş de olsa işbirliği arayışı sürmektedir. Bunda etkili olan bazı tarihsel nedenler de vardır. Örneğin Orta Asya ülkelerinde SSCB merkezi idaresi altında yaşanan dönemden kalan bazı ortak düşünceler ve kavramlar tam anlamıyla ortadan kalkmamıştır. Bu nedenle Orta Asya toplumlarının birbirine güvensizlikleri, örneğin Orta Doğu'da yaşanan güven bunalımından daha farklıdır. Bölgede hegemonya çatışmalarına rağmen Orta Asya'da halklarının birbirine tarihsel kin ve düşmanlık duymaları için çok fazla nedenleri yoktur. Orta Asya coğrafyasının yüzyıllar boyu Türk kültürü ile yoğrulması nedeniyle bölgenin etnik yapısı, Ortadoğu'daki gibi basit aşiret yapısına benzememektedir. Bu nedenle bölgede güvenlik problemlerinin beslendiği alanlardan en önemlisi toplumsal rahatsızlıklardır.

Orta Asya'daki toplumsal sorunları ortadan kaldıracak sosyo-ekonomik politikalar bölgenin istikrarını sağlayacak en önemli faktör olacaktır. Bölgede ekonomik temelli toplumsal huzursuzluklar, karışıklık çıkması olasılığını arttıran en önemli unsurlardır. Fergana Vadisi gibi çok özgün bölgelerde su temini ve toprak konusunda baskı ve eşitsizliklere dayalı zorluklar ortadadır. Bu da zaten nazik olan ilişkilerin kolayca çatışmaya döndürülmesi hesabını yapanlara gerekli ortam ve olanağı sağlamaktadır. Bu nedenle bölgede su kaynaklarının akılcı ve verimli kullanımı, hem sosyo-ekonomik kalkınmanın temel unsuru olması ve toplumsal gerilimin azalmasında başat rol oynaması hem de bu ortamı rahatlatarak suyun sorun yerine işbirliği aracı olarak kullanılmasına olanak tanınması açısından çok önemli işlevler üstlenecektir.

Orta Asya'da taşların daha yerli yerine oturmadığı bu dönemde Orta Asya'da bölgesel işbirliğini sağlayacak bir su diplomasisi adımlar atılması kolay değildir. Ancak bunun bölge için gerekliliği ve belirleyici özelliği açıkça görülmektedir. Bundan dolayı da Rogun ve Kambarata 1 Barajları gibi bölgeyi rahatlatacak anahtar projelere ülkelerin bu anlayış içinde yaklaşımları gerekecektir.

Çünkü burada yaşanacak su'dan bir çatışmanın domino etkisi yaparak bölgede istikrarsızlığı ve bölge dışı güçleri davet eden bir sonuç yaratma potansiyeli taşıdığı görülmelidir. Küresel ölçekte nasıl petro-politik yada doğalgaz politığın etkili olduğu söylenebilirse gelecekte Orta Asya'da bölgesel ilişkilerde de hidro-politikanın etkisinin çok büyük olacağı şimdiden görülmektedir.

İşbirliği zaman alacak !

Orta Asya'da su işbirliğinin oluşturulmasının dünyadaki diğer örnekleri gibi zaman alabileceği görülmelidir. Aslında Orta Asya'da su kullanımının etkin bir şekilde gerçekleşmesinin önündeki en önemli engel bölge ülkelerinin bu konuda yeterli bir politik iradeye sahip

ol(a)mayışlarıdır. Bunun için bölgede zamana ihtiyaç vardır. Ancak bu zaman iyi kullanılmalı ve Rogun ve Kambaratal gibi projelerin uygulanmasının işbirliğine sağlayacağı katkılar unutulmamalıdır. Bu projeler Orta Asya’da su işbirliği için anahtar projelerdir.

Çünkü bölge son 26 yıldır uluslararası sistemin satranç masasında yer almaktadır. Bu durum, bölgedeki hamlelerin uluslararası boyutları olduğunu hatta gelecekteki hamlelerin birçoğunun bu etki altında gerçekleşeceğini ortaya koymaktadır. Bu kapsamda bazı Orta Asya ülkelerinin uluslararası ilişkilerine güvenerek su kaynaklarını geliştirmeye çalışması etnik olarak heterojen, yarı kurak ve su sıkıntısı çeken bu bölgedeki gerginliği arttıracak ve stabiliteyi bozacaktır.

Bu kapsamda Orta Asya’daki su sorununun sadece stratejik olarak “water box” su kutusu sınırları içinde düşünerek çözülebilmesi mümkün değildir. Bölgenin su sorunu bu çerçevenin dışında daha geniş sosyal, ekonomik ve politik kapsamda ele alınmalıdır. Çünkü bölgedeki su sorunlarının bölgedeki ülkelerin enerji ihtiyacı ve tarımsal üretim, istihdam politikaları ile doğrudan ilişkisi bulunmaktadır.

Seyhun Nehri Kızılorda/ Kazakistan 24 Mayıs 2011

Su İşbirliği Neden Olmuyor ?

Orta Asya’ya genel olarak bakıldığında bir kapalı bölge ve bu bölgede içiçe girmiş ülkeler görülmektedir. Bu durumun ülkeler arasındaki ilişkilerde işbirliğinin artması yönünde etkili olması beklenirken bunun yeterince oluşmadığı görülmektedir. Bu durumun bölgenin tarihsel geçmişi ve bugünkü jeopolitik durumu gibi içsel, dışsal ve bölgeye özgü birçok nedeni vardır.

Bu nedenlerle hem bölge ülkeleri arasında hem de bu ülkelerdeki gruplar arasında güven unsuru yeterince yerleşmemiştir. Bu durum bölgede karşılıklı işbirliği alanındaki ilerlemeyi de kısıtlamaktadır. Örneğin bölgede su yönetimi konusunda işbirliği organizasyonları bulunmasına rağmen sınıraşan sular konusunda işbirliği ve diyalog açısından birçok sorun yaşanmaktadır. Bunun bölgeye özgü bazı temel nedenleri aşağıda sıralanmıştır².

- Bölgesel su sistemi SSCB döneminde merkezi bir anlayışla planlanmış olup bugün 5 ayrı devlet tarafından su yönetimi yapılmaya çalışılmaktadır.
- Orta Asya ülkelerinin ekonomileri sulu tarım uygulamalarına doğrudan bağlı olup bunun sonuçları ülke yönetimini doğrudan etkilemektedir.
- Bölgede nehirlerin akış aşağısında bulunan ülkeler askeri ve ekonomik açıdan suyun başında yer alan ülkelere daha güçlüdür. Bu durum ülkeler arasındaki su sorunlarında da açıkça asimetrik bir güç ilişkisi yaratmaktadır.

Orta Asya'da Su Yönetimi Konusunda Bazı Tespitler³

1. Orta Asya ülkelerinde tarımsal su temini özellikle Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan için hayati önem taşımaktadır. Bu ülkeler sulamada verimsiz yöntemler kullanmaktadır. Bunun kısa sürede değişme olasılığı çok düşüktür.
2. Sir Darya ve Amu Darya Nehirlerinin yukarı havzasındaki Kırgızistan ve Tacikistan ile aşağı havzadaki Özbekistan, Kazakistan ve Türkmenistan arasındaki güven eksikliği sürmektedir. Bölgedeki bu ilişkilerde işbirliğine en uzak ülke Özbekistan en çok dışlanmış ülke ise Türkmenistan olarak görülmektedir.
3. Bölge ülkeleri arasında su konusunda anlaşma yapılması değil yapılan anlaşmalara uyulmaması bir sorun olarak ortadadır. Bu konuda en fazla uyulan anlaşma 1993 yılında Aral Gölünü kurtarmak için 5 ülke tarafından imzalanan Uluslararası Aral Gölünü Kurtarma Vakfı (IFAS)ın projelerine yönelik anlaşmadır. Bu projelerin yürütülmesinde Kazakistan lider rol oynamaktadır .
4. Uluslararası Aral Gölünü Kurtarma Vakfı (IFAS) Aral Havzası konusunda bölge ülkelerini biraraya getirebilecek en uygun kurumsal yapı olarak önem taşımaktadır.
5. Bölgede su yönetimi konusundaki durumun saptanması ve çözüme yönelik en kapsamlı çalışmalar ve öneriler ise AGİT Merkez ve Bölge Ofisleri tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu konuda AGİT proje raporlarının takibi, bölgedeki durumun tesbiti ve izlenmesi açısından önem taşımaktadır.
6. UNDP tarafından bölgede yapılan çalışmalar daha çok ikincil ve yardımcı projeler niteliğindedir.
7. AB ülkeleri bölgede özellikle mühendislik ve müşavirlik alanında etkinlik sağlama konusunda oldukça yol katetmiştir.
8. Kırgızistan, Türkiye'nin sınıraşan su politikasını izleyerek kendisine bir model oluşturmaya çalışmaktadır
9. Aral Havzasındaki su kaynakları politik iklim kadar meteorolojik iklim değişikliğinin tehdidi altındadır. Bu tehdit algısının nedeni Orta Asya sularının kaynağı olan buzullarda tespit edilen hızlı erimelerdir.
10. Seyhun Nehri'ni sularını Kuzey Aral'da tutacak mühendislik yapıları ile göl seviyesi Kuzeyde yükselmiştir. Ancak Güney Aral'ın dolmasında mühendislik yapılarından

² ICG Asia Report No 4, May 2002

daha çok bölge ülkelerinin verimli su yönetimi ve işbirliği etkili olacaktır. Bu nedenle Güney Aral'ın dolması çok daha zor gerçekleşecektir.

İşbirliği'nin Önemi Zamanla Anlaşılacak

Suyun başındaki ülkeler zaman zaman Rusya'ya da güvenerek su konusunda ileri bazı taleplerde bulunsalar da sonunda bu kaynağı bölge ülkeleriyle birlikte yönetmeye zorunlu olduklarını bilmektedirler. Kırgızistan ve Tacikistan yapacakları barajlarla suyu depolayıp hidrostratejik bir üstünlük elde etseler bile bu politikalarını sürekli kılmaları mümkün görünmemektedir. Çünkü memba ülkeleri dünya pazarlarına aşağı havzadaki diğer ülkeler üzerinden ulaşmaktadır. Bu nedenle suyun başındaki ülkelerin suyu barajlarda tutarak elde ettikleri avantajın kalıcı olmayacağı görülmektedir.

Yani bu ülkelerin yapılan bir anlaşmayı bozup suyu barajlarda biriktirerek dönemlik bir fayda sağlaması akılcı olmadığı gibi enerji ithalatından ulaşım imkanlarının ortadan kalkmasına kadar birçok olumsuz sonuçlar yaratacağı da açıktır. Bu nedenle yukarı havza ülkelerinin böyle bir hidro-politika izlemeleri zordur. Diğer taraftan bu politikanın bölgedeki sıcak çatışma ihtimalini gündeme taşıyabileceği düşünüldüğünde ise Özbekistan ve Kazakistan'ın askeri gücünün Tacikistan ve Kırgızistan'a nazaran çok fazla olduğu görülmektedir. Bu da bu politikanın kolayca uygulanamayacağını ortaya koyan bir diğer husustur.

Tartışma ve Öneriler

Orta Asya bölgesinin özgün koşulları dikkate alınarak bölgede orta ve uzun vadede akılcı bir planlama ile karşılıklı bağımlılık ilişkileri geliştirilebilir. Bu ilişkilerin gelişmesinde bölge ülkelerinin üretim alanlarında benzer üretim özellikleri taşımaları olumsuz bir faktör olarak düşünülebilir. Ancak teknolojik gelişmeler yardımı ile bölgede farklı ürün ve üretim alanları geliştirilerek işbirliği olanakları arttırılabilir. Ama bunun için de bölgesel bir liderlik gerekmektedir.

Aslında bölgede çözüm odaklı bir su diplomasisi için bölge ülkelerinin demokratikleşmesi büyük önem taşımaktadır. Orta Asya devletleri halen siyasi alanda geçmiş yönetimden gelen alışkanlıklarının büyük bir kısmını sürdürmektedirler. Siyasal dönüşüm süreci içinde bulunan bu devletlerin aralarındaki önemli farklılıklara karşın, en önemli benzerlikleri geçmişte demokratik bir geleneğin ve rekabetçi bir anlayışın yokluğudur. Bu etmen uluslararası ortamdaki hâkim eğilime uygun olarak demokratik ilkelere dayalı bir devlet yapısı kurulmasının önündeki en önemli engeli oluşturmaktadır. Bu ülkelerdeki demokratik gelişmelerin bölge hidro-politiğine de olumlu yansımaları olacaktır.

Su konusunda işbirliğine zorunlu olan Orta Asya'nın su sorununun çözümü için zamana ihtiyacı vardır. Bu sürenin kısaltılması ise zor görünmektedir. Ancak bu süre içinde sorunun kökleşmesi ve kronik hale gelmesi önlenemez. Bu nedenle bölge ülkelerinin su konusunda bölge çapındaki projelere kategorik olarak karşı durmalarını önleyecek çalışmalar yapılmalıdır. Bunun yanısıra bu ülkelerin öncelikle kendi ülkelerinde suyu kendi çıkarları için daha verimli kullanma konusundaki çabaları teşvik edilmelidir. Ülkelerdeki bu gelişme belirli bir aşamaya geldiğinde Orta Asya ülkelerinin bölge için Ortak bir projeye tam destek vermeleri mümkün olacaktır. Orta Asya'da su yönetimi sorununun sürdürülebilir çözümü için "Entegre Bölgesel Gelişme Projelerine" ihtiyaç vardır. Aslında Orta Asya bu konuda işbirliğine zorunlu bir coğrafyadır.

Su, 21. Yüzyıl'da üzerinde küresel politika ve stratejiler geliştirilen bir doğal kaynak olmaya başlamıştır. Bir diğer deyişle bu yüzyıl suyun hidropolitik ve jeopolitik bir kaynak olarak daha

fazla gündeme geleceği bir yüzyıl olacaktır. Bu da su sorunlarının politik zeminde daha çok ele alınacağı ve gündem oluşturacağı anlamına gelir ki bu bölgelerden birisi de Orta Asya olacaktır.

Orta Asya'da suyun politik tehdit unsuru haline gelmesi kaçınılmaz bir husus değildir. Ancak bunun için bölge ülkelerinin kategorik karşıtlıklara uzak durup işbirliği olanaklarını kaçırmama konusunda çok dikkatli olmaları gerekmektedir.

Kaynaklar

1-Djalili R. M. ve Kellner. T. , "Yeni Orta Asya Jeopolitiđi" SSCB'nin bitiminden 11 Eylül sonrasına Çev. Reřat Uzmen. Bilge Kültür Sanat. Kasım 2009 İstanbul

2-Dursun YILDIZ 2011 Orta Asya'nın Stratejik Suları. Truva Yayınları.İstanbul

3-Dursun YILDIZ 2011 Orta Asya'nın Saatli Bombası: Su Sorunu. Truva Yayınları. İstanbul

4-Uslu .K,Öngel .V,Sözen .İ, "Aral Gölü Havzasındaki Su Kaynaklarının Orta Asya Ülkelerinin Sürdürülebilir Büyümelerine Etkisi" Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F.Dergisi Yıl:2011 Cilt XXX. Sayı: 1 s. 141-162